

УДК 338.24:658.266

О.Ф. ЛЯШЕНКО, канд. екон. наук (Інститут загальної енергетики НАН України, Київ)

СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

Наведено динаміку основних техніко-економічних показників функціонування вугільної промисловості України за 1990-2001 роки, виконано оцінку сучасного стану галузі, досліджено фактори, що впливали на нього. На найближчу перспективу запропоновано заходи з підвищення ефективності роботи галузі.

За станом сировинної бази первинного органічного палива Україна забезпечена лише вугіллям, геологічних запасів якого стане на сотні років. З огляду на це, вугільна промисловість відіграє провідну роль у гарантуванні енергетичної безпеки країни.

Останніми роками у вугільній галузі подолано тенденцію до спаду виробництва, покращились деякі техніко-економічні показники роботи, але разом із цим спостерігаються негативні явища, які, на жаль, прогресують.

Через недостатні обсяги капітальних вкладень у будівництво, реконструкцію, технічне переоснащення вуглевидобувних підприємств загрозливих розмірів набули процеси вибуття виробничих потужностей (табл. 1), обсяг яких багатократно перевищує введення нових (за десять останніх років вибуло 93 млн т потужностей, введено нових – лише 8,6 млн т). Інтенсивне вибуття потужностей супроводжувалося низьким рівнем їх використання: за нормативу 95% фактичний рівень становив 1990 року – 85,5%, 1996-го – 58,9%, 2001-го – 80,1%. Усе це спричинило різке падіння обсягів видобутку вугілля в середині 90-х років, підвищення його собівартості, поглиблення рівня збитковості більшості шахт, що своєю чергою, слугувало однією з причин дострокового закриття шахт. Подальший розвиток цих процесів може призвести до неприпустимого зниження виробничого потенціалу галузі, що в умовах гострого дефіциту інвестицій в будівництво нових і реконструкцію діючих шахт загрожуватиме подальшим зниженням обсягів видобутку вугілля.

З 1996 року, від початку реструктуризації галузі, змінилася і набула негативних тенденцій структура використання коштів державного бюджету, які надавалися вугільній промисловості. До того ж, цих надходжень було вкрай недостатньо – збільшилася частка витрат на реструктуризацію, здебільшого на закриття збиткових шахт, у тому числі дострокове (з 9,0% у 1996 році до 35,0% у 2001-му), зменшилася частка державних дотацій на покриття витрат із собівартості (з 71,9 до 35,3%), неприпустимо малою залишалася частка витрат на капітальне будівництво і придбання обладнання (коливалася від 6,2 до

23,5%). Загальна потреба галузі в капітальних вкладеннях задовольнялася на 29-36%, у тому числі з держбюджету лише на 14-22%. Недостатні обсяги фінансування та нераціональне їх використання призвело до відставання підготовки запасів вугілля для відпрацювання, занепаду технічного стану шахтного фонду, зниження рівня використання виробничих потужностей, збільшення собівартості вугілля, поглиблення збитковості шахт.

Недостатньо виважено проводиться реструктуризація галузі, яка через відсутність у держави можливостей фінансування в повному обсязі звелася до масового фізичного закриття шахт. Цей процес супроводжується накопиченням невирішених проблем соціального захисту звільнених шахтарів, ліквідації негативних екологічних наслідків масового закриття шахт, які до того ж виявилися тяжчими, ніж передбачалося проектами. Всього на реструктуризацію галузі за період 1996-2001 рр. було витрачено понад 670 млн доларів США, борги за минулі роки (здебільшого на проведення соціальних і екологічних заходів) становлять близько мільярда доларів США. Зараз на різних стадіях закриття та ліквідації перебуває 94 вуглевидобувних підприємства. До 2010 року програмою "Українське вугілля" передбачено закрити ще 38 шахт, з них 24 – достроково (забезпеченість запасами становить від 10 до 177 років). Загальна потреба в коштах держбюджету на закриття шахт на період 2003-2010 рр. становить за Програмою понад 6 млрд грн.

Стан шахтного фонду, попри закриття значної частини неперспективних шахт, залишається незадовільним. У його структурі переважають шахти з обмеженими виробничими можливостями, в яких через "вузькі" місця в технологіях не можна використовувати високопродуктивну техніку, що обмежує перспективи підвищення ефективності їх роботи. Такі шахти потребують реконструкції.

Промислово-виробничі фонди галузі спрацьовані в середньому на 65%. Близько 30% основного стаціонарного устаткування цілком вичерпало нормативний ресурс експлуатації та потребує заміни. У загальному парку діючого вибійного устаткування питома вага очисних механізованих ком-

Таблиця 1. Основні показники функціонування вугільної промисловості, 1990-2001 роки

Показник	Одиниця виміру	Роки									Темпи зміни, % 2001/1990
		1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001		
Видобуток вугілля	млн т	164,8	83,6	71,3	75,9	76,1	81,0	80,3	83,4	50,6	
Виробнича потужність (на кінець року)	млн т	192,8	129,0	121,0	115,4	115,4	111,2	109,6	104,1	54,0	
Рівень використання потужностей	%	85,5	64,8	58,9	65,8	65,9	72,8	73,3	80,1		
Недовикористання потужностей	млн т	28,0	45,4	49,7	39,5	39,3	30,2	29,3	20,7		
Проведення розкриваючих і підготовчих виробок	км	2232,7	1019	806,6	727,0	732,4	757,3	683,7	691,8	31,0	
Проведення розкриваючих і підготовчих виробок на 1 тис. т видобутку вугілля	м	13,5	12,2	11,3	9,6	9,6	9,3	8,5	8,3	61,2	
Середньодіюча кількість очисних вибоїв	вибоїв	1409,8	914,5	751,7	664,0	618,0	576,2	527,4	466,9	33,1	
з них комплексно-механізовані вибої	вибоїв	587,0	478,0	417,0	371,0	337,0	310,0	286,0	271	46,2	
Навантаження на діючий очисний вибій з них на КМВ	т/добу	311,0	239,0	244,0	289,0	312,0	351,0	381,0	448	144,1	
Чисельність робітників з видобутку	тис. чол.	506,0	355,0	357,0	421,0	463,0	547,9	614,0	687	135,8	
Продуктивність праці робітників з видобутку	т/міс.	490,9	418,8	375,6	341,3	324,0	311,0	293,8	273,9	55,8	
Зольність рядового вугілля	%	28,0	16,6	15,8	18,5	19,6	21,6	22,8	25,4	90,7	
Зольність вугілля, що відвантажено споживачам	%	29,4	32,3	33,8	36,4	36,1	36,5	36,5	37,2		
Відсотки дотації до оптової ціни	%	17,8	22,5	23,7	24,1	24,4	25,0	24,3	22,9		
Частка покриття собівартості 1 т вугільної продукції за рахунок оптової ціни	%	417,9	0,2	28,9	23,5	22,8	13,3	10,8	9,9		
Рівень бартеризації	%	33,7	128,4								
Кредиторська заборгованість на кінець року, всього	млрд грн.			5,2	6,7	9,1	9,2	11,4	9,7		
Дебіторська заборгованість на кінець року, всього	млрд грн.			2,5	3,2	4,0	4,5	4,7	4,1		
Заборгованість із заробітної плати на кінець року	млрд грн.			1,4	2,0	2,4	1,8	1,9	1,8		

плексів і прохідницьких комбайнів нового технічного рівня становить лише 2%, а нових навантажувальних машин і стрічкових конвеєрів – менше за 0,5%. На шахтах, де розробляються пласти крутого падіння, близько 70% видобутку досі здійснюється відбійними молотками [1].

Через обмеженість капітальних вкладень у незавершеному будівництві перебуває 1257 об'єктів, на спорудження яких використано в цілому 5,8 млрд грн. капітальних вкладень. Серед них – 753 об'єкти виробничого призначення кошторисною вартістю 5,4 млрд грн., у тому числі п'ять нових шахт загальною проектною потужністю 8,7 млн т видобутку вугілля на рік [2]. Призупинено будівництво нових і реконструкцію діючих шахт, спорудження вертикальних стволів і свердловин великого діаметра, введення в експлуатацію яких заплановано до 2005 року.

Тривале недофінансування капітального будівництва спричинило різке (у сім разів) скорочення обсягів будівельно-монтажних робіт, зокрема проведення розкриваючих і підготовчих виробок скоротилося з 2232,7 км у 1990-му до 691,8 км у 2001 році, чисельність шахтобудівників зменшилася з 80 до 30 тис. чол. Це призвело до обвального падіння потужностей шахтобудівельного комплексу – бази розвитку вугільної промисловості – розпаду його технічної та матеріальної бази. Потужніший шахтобудівельний комплекс, унікальний за своїм досвідом ведення надзвичайно складних і специфічних робіт, який було створено в 50-60 рр. для розвитку вітчизняного шахтного фонду, опинився на грані банкрутства.

За п'ять років (1996-2001 рр.) збільшилися обсяги видобутку вугілля у валовому обчисленні (на 17,0%), покращились показники, похідні від нього – продуктивність праці (зросла на 60,4%), рівень використання виробничих потужностей (збільшився з 58,9% у 1996 році до 80,1% у 2001-му). Проте суттєво погіршилась якість вугілля (зольність збільшилася на 3,4%), що частково знизило реальні результати функціонування галузі. Здійснене коригування зазначених показників з урахуванням зміни зольності шляхом перерахунку їх значень в умовне паливо показало, що певне покращання показників відбулося, але не таке значне: обсяг видобутку вугілля в умовному обчисленні збільшився на 10,3%, продуктивність праці – на 51,2%. Лише в 2001 році вперше за останнє десятиліття досягнуто покращання якості готової вугільної продукції – хоча зольність рядового вугілля і зросла на 0,7% порівняно з 2000 роком, але суттєво збільшилася частка вугілля, що збагачувалося (з 59,7 до 62,8% за-

гальних обсягів видобутку), завдяки чому знизилася зольність вугілля, що відвантажувалося споживачам (з 24,3 до 22,9%).

Фінансовий стан більшості шахт залишається надкритичним. У 2001 році 147 вуглевидобувних підприємств (понад 81% загальної кількості) були збитковими. В цілому по галузі протягом останніх п'яти років витрати на собівартість вугільної продукції покривалися за рахунок виручки від її реалізації на 80-93%. Кредиторська заборгованість галузі в 2001 році становила понад 9,7 млрд грн., дебіторська – майже 4,1 млрд грн.

Через затяжну і глибоку кризу, яку переживає галузь, не вдається вирішити багато питань поліпшення стану техніки безпеки, кількість випадків травматизму, профзахворювань і аварій зростає. Крім того, збитків додає утримання об'єктів соціальної сфери (понад 166 млн грн.), які перебувають на балансі підприємств вугільної промисловості.

Діяльність підприємств вугільної галузі (шахт, розрізів, збагачувальних фабрик тощо) супроводжується значним негативним впливом на довкілля. Проявляється він у виснаженні та забрудненні підземних вод, забрудненні атмосфери і поверхневих вод, зневоднюванні та засоленні ґрунтів, деформаціях земної поверхні тощо. При роботі шахт і вуглезбагачувальних фабрик щорічно утворюється близько 70 млн т породних відходів, з яких понад 90% складається у відвали, відкачується біля 730 млн куб. м шахтних і кар'єрних вод, які після відстоювання скидаються у поверхневі водотоки, забруднюючи їх.

До численних факторів, що зумовлювали низьку ефективність функціонування галузі протягом останнього десятиліття і впливали на поглиблення збитковості більшості шахт, належать такі:

- фактори об'єктивного характеру, пов'язані з ускладненням гірничо-геологічних умов відпрацювання запасів – збільшення глибини та ускладнення умов залягання вугільних пластів, висока метаносність вугільних пластів і вміщуючих порід, мала потужність вугільних пластів, погіршення якості запасів вугілля тощо;

- фактори, пов'язані із загальноекономічними умовами і труднощами перехідного періоду – високий рівень неплатежів і взаємної заборгованості між постачальниками та споживачами вугілля, бартеризація розрахунків, міжгалузеві диспропорції цін, недосконалість системи державного кредитування вуглевидобувних підприємств, зниження життєвого рівня шахтарів і посилення соціальної напруги у вуглевидобувних регіонах (страйки, послаблення дисципліни) тощо;

фактори, пов'язані із суб'єктивізмом управлінських рішень на державному і галузевому рівнях – різке скорочення обсягів державної підтримки вуглевидобувних підприємств, нераціональне витрачання коштів державної підтримки, неприпустимо малі обсяги капітальних вкладень на відтворення виробництва, низький рівень використання виробничих потужностей, передчасне руйнування державних служб матеріально-технічного постачання і збуту вугільної продукції, тіньові операції тощо;

регіональні фактори – відсутність на регіональному рівні управління достатніх важелів впливу на поточний стан і розвиток галузі, занедбаність соціальної сфери в шахтарських містах і відсутність у місцевих бюджетах достатніх коштів на її належне утримання та розвиток.

З метою визначення кількісної міри впливу різних факторів на собівартість вугілля і рівень збитковості шахт було здійснено аналіз і групування факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру, що впливали і надалі впливатимуть на рівень означених показників. Методом кореляційного аналізу встановлено пряму залежність між собівартістю вугільної продукції та глибиною шахт, але зв'язок між ними виявився незначним (у 1965 році по 280 шахтах коефіцієнт кореляції r дорівнював 0,173, а в 2000-му по 112 шахтах $r = 0,28$). Було встановлено зворотню залежність і досить тісний зв'язок між собівартістю вугільної продукції та рівнем використання виробничих потужностей (у 2000 році по 132 шахтах $r = -0,62$). Також було виявлено значну міру впливу факторів суб'єктивного характеру, що вказує на наявність суттєвих внутрішніх резервів підвищення ефективності роботи шахт.

Перспективи розвитку галузі залежатимуть не лише від обсягів інвестицій в оновлення виробничих фондів (а вони найближчим часом через обмежені можливості економіки країни і держбюджету будуть недостатніми), а й від спроможності управлінських галузевих структур активізувати задіяння наявних внутрішніх резервів вуглевидобувних підприємств зі зниження собівартості вугільної продукції.

Основними внутрішніми резервами підвищення економічної ефективності галузі є:

1. Збільшення обсягів видобутку вугілля за рахунок підвищення рівня використання виробничих потужностей. Про важливість, невідкладність і високу ефективність цього заходу свідчать не лише означені вище результати статистичного аналізу, а й фактичні дані, наведені в табл. 2.

За розрахунками, підвищення середньогалузевого рівня використання виробничих потужностей з фактичного 80,1% у 2001 році до 85% забезпечило б зниження собівартості вугільної продукції на 3,9% і приріст обсягів видобутку вугілля на 5,1 млн т. Доведення його до нормативного рівня по промисловості (95%) знизило б собівартість на 10,5%, приріст обсягів видобутку при цьому становив би 15,5 млн т на рік.

Гальмують використання цього резерву застарілість основних фондів (майже половина видобувних механізованих комплексів працюють за межами нормативних термінів експлуатації), гострий дефіцит обігових коштів у вуглевидобувних підприємств на придбання необхідних матеріалів і запасних частин для гірничих машин та обладнання, недостатні обсяги капітальних вкладень на підтримку виробничих потужностей та своєчасну підготовку запасів вугілля для відпрацювання, низький рівень організації праці тощо.

Для того, щоб задіяти означений резерв, необхідно вжити таких заходів:

– усунути дефіцит обігових коштів вуглевидобувних підприємств, приміром, за допомоги надання одноразової цільової державної підтримки на поповнення обігових коштів або державних пільгових кредитів;

– збільшити обсяги капітальних вкладень на підтримку виробничих потужностей;

– забезпечити своєчасність розрахунків за вугільну продукцію, виплат заробітної плати;

– здійснити організаційні заходи, спрямовані на налагодження матеріально-технічного постачання, підвищення виробничої дисципліни, додержання вимог безпеки праці тощо.

Таблиця 2. Розподіл шахт за рівнем використання виробничих потужностей та собівартості вугільної продукції, 2001 рік

Показник	Рівень використання виробничих потужностей, %					
	до 30	31-50	51-70	71-100	101-150	151-266,7
Кількість шахт	25	36	32	31	32	15
Собівартість вугільної продукції грн./т:						
мінімальна	133,56	125,78	92,02	88,19	63,69	68,52
максимальна	599,04	490,78	273,00	251,87	189,29	162,11

2. Покращання якості вугільної продукції. Цей захід дозволяє за відносно невеликих додаткових витрат суттєво збільшити ціну її реалізації та підвищити конкурентоспроможність українського вугілля. Аби здійснити його, необхідно вдосконалити технології видобутку вугілля та впроваджувати прогресивну гірничу техніку, але основним заходом має стати збільшення обсягів переробки рядового вугілля на збагачувальних фабриках з високим технічним рівнем збагачення. За результатами розрахунків, здійснених на прикладі збиткових шахт "Петровська" і "Новодзержинська", які реалізують вугілля лише в рядовому вигляді, доповнення процесу виробництва вугільної продукції збагаченням за додаткових витрат на нього 8-12 грн./т дозволяє підвищити ціну на вугільну продукцію на 63-82 грн./т, отже, суттєво зменшити збитки шахт (по шахті "Петровська" з 13,0 до 0,6 млн грн.), або навіть подолати їх і отримати прибуток (по шахті "Новодзержинська" ліквідується збиток 3,7 млн грн. і отримується валовий прибуток у 1,7 млн грн.).

Зазначимо, що покращання якості вугільної продукції сприятиме не тільки підвищенню ефективності функціонування вуглевидобувних підприємств, а й зниженню обсягів використання в електроенергетиці природного газу і топкового мазуту на підсвічування при спалюванні вугілля, зменшенню негативного впливу вугільних енерготехнологій на довкілля.

3. Диверсифікація діяльності вуглевидобувних підприємств, перехід з однопродуктового на багатопродуктове виробництво. Диверсифікація діяльності збиткових підприємств різних галузей є основним напрямом реструктуризації в країнах з ринковою економікою. Саме такий шлях пройшли вуглевидобувні підприємства Західної Європи. Диверсифікація передбачає налагодження випуску побічної продукції з природних ресурсів, що видобуваються разом із вугіллям і вважаються відходами виробництва – шахтних (кар'єрних) вод, шахтних порід, шахтного метану. Цей захід дозволяє перенести частину витрат з вугільної продукції на побічну продукцію, завдяки чому можна очікувати зниження собівартості вугілля (за проведеними розрахунками щонайменше на 20%) і додатково отримати позитивні екологічні результати.

Упродовж 20 останніх років в Україні різними організаціями здійснено численні дослідження щодо перспективності та економічної доцільності використання відходів вуглевидобутку в різних галузях економіки, напрацьовано конкретні рекомендації з можливих напрямів їх використання. І хоча економічну ефективність таких заходів багаторазово доведено, в господарській діяльності відходи вуглевидобутку досі майже не використовуються. Гальмує цей процес, насамперед, недосконалість відповідної законодавчої та нормативної бази. Зокрема, певних доповнень і внесення змін потребують Кодекс про надра, Гірничий закон, Закон про відходи.

4. Усунення тіньових, посередницьких і бартерних операцій. За розрахунками, резерви зниження витрат на виробництво вугільної продукції за рахунок цих заходів становлять від 6 до 20%.

Для задіяння цього резерву необхідно здійснити заходи з поповнення обігових коштів вуглевидобувних підприємств; повністю відмовитись від поставок матеріалів і обладнання за бартером і перейти до грошової форми розрахунків; створити власні маркетингові служби шахт або їх об'єднати замість зруйнованих державних служб матеріально-технічного постачання; відмовитися від послуг посередницьких структур і перейти на прямі довгострокові зв'язки з виробниками необхідних матеріалів і обладнання; посилити ринкові й адміністративні форми контролю за виробничою та фінансовою діяльністю в галузі, витрачанням державних коштів.

Зазначимо, що за використання наявних внутрішніх резервів підвищення ефективності функціонування галузі не потребує значних інвестицій. Цей процес може бути реалізований доволі швидко і дасть поштовх для саморозвитку вуглевидобувних підприємств. Окреслені статтею заходи мають стати першочерговими. Їх проведення сприятиме зниженню рівня збитковості шахт, збільшенню обсягів видобутку вугілля, скороченню обсягів державних дотацій на компенсацію витрат за собівартістю, підвищенню конкурентоспроможності українського вугілля на внутрішньому і зовнішньому ринках, фінансовому оздоровленню галузі.

1. Проект Державної програми реформування та фінансового оздоровлення підприємств вугільної промисловості України на 1999-2000 роки. – К, 1999.

2. Програма "Українське вугілля". – К, 2001.